

ETIKA APOLOGETICKÁ ANEBO KRITICKÁ?

JIRÍ KÁNSKÝ

Zdánlivě je to jev překvapující a těžko vysvětlitelný: ačkoli se o důležitosti výchovy lidí, včetně morální výchovy, v minulosti i dnes neustále píše, ačkoli se její význam neobyčejně proklamuje a vyzdvihuje, přesto sama morální skutečnost naší společnosti zdaleka neodpovídá nejen žádoucímu stavu, ale není ani přiměřeným výsledkem vynakládaného výchovního působení. S naivitou je nejednou tento nepříznivý fakt připočítáván za „vinu“ etice, jako kdyby pouze ona, v prvé řadě ona a přitom bez jakýchkoli zprostředkujících článků ovlivňovala a usměrňovala vývoj morálních vztahů mezi lidmi. Z hlediska tohoto pojetí své společenské funkce se potom ovšem etika mění na disciplínu moralizátorského a kazatelského charakteru, jejíž společenská prestiž je zcela minimální. Příznačným rysem této situace je u nás na jedné straně přehlížení a podceňování práce v oblasti etiky jako v jakési vlastně nevědecké oblasti pro uplatnění se netalantovaných, na druhé straně i ostýchavost a malá společenská průbojnost etiků samých.

Rozpornost mezi slovními proklamacemi a faktickým stavem je však jen zdánlivě paradoxní. Ve skutečnosti je úzká vnitřní souvislost mezi množstvím pomalu nebo až do nedávné doby vůbec neřešených základních nedostatků v celé šíři našeho života a ve všeobecných frázích se utápějící etikou, obhajující základní principy socialismu bez ohledu na skutečný stav jejich dodržování, naplňování a rozvíjení. Jestliže se v našem národním hospodářství velmi podstatně narušovala socialistická zásada odměňování podle práce (směrem ke značně velké nivelizaci mezd a platů), nevyžadovala se důsledně vysoká kvalifikace, neposkytoval se prostor a prostředky pro rozvoj iniciativy, rozmáhala se osobní neodpovědnost a pod., nemluvě už o doznívání a v jednotlivých případech i přežívání tzv. kultu osobnosti, pak bylo zjevným přeceněním možností etiky především ji činit odpovědnou za morální důsledky těchto jevů, anebo od ní očekávat nějakou zřetelnější nápravu v morálním vědomí a jednání. Ignorování vnitřní rozpornosti a nelineárnosti vývoje socialistické společnosti samé, k němuž došlo v řízení společnosti a ekonomiky, našlo prostě sobě adekvátní výraz i v etice, v níž ideály byly vydávány už za hotovou skutečnost. A v jaké míře se etika (a nejen ona) přizpůsobila těmto vnějším, mimovědeckým tendencím, v takové míře i ztratila svůj vědecký charakter, a tím i svou skutečnou autoritu.

Etika, pokud je vědou, má nejen svou funkci axiologickou, ale zároveň, třebaže v menší míře, i gnoseologickou. V souhrnu věd přispívá k poznání konkrétní totality právě tím, že proniká pod jevovou stránku morálních vztahů, že je kritikou existující vnějškové skutečnosti a odhalením potenciálních a zrajících změn. Pochopitelně, že se v tomto procesu svého zkoumání pak nutně dostane do konfliktu s konzervativními, retardujícími a idylizujícími snahami v politice, propagandě a výchově. Přispěje tak k rozrušení sebeuspokojujících představ, podnítí úsilí o jejich překonání a zprostředkovaně opravdu působí na přetváření skutečnosti — ne už výzvami, kodexy a vyzdvihováním kladných hrdinů, ale odhalováním skutečného stavu, jeho pohybu a zároveň i navrhováním a podporou změn a opatření mimoetického charakteru (ekonomických, právních, atd.), jejichž účinnost je rozhodující. Bezprostřednímu a přitom působivému vlivu

etiky zůstává vlastně jen oblast základních existenciálních problémů a konfliktů, což má společné s filosofickou antropologií, a kromě toho i pole převážně individuální problematiky toho druhu, kdy, jak na to upozorňuje Adam Schaff, dostává se vedle hlediska „vědeckosti“ (či spíše v jeho rámci) na první místo otázka „moudrosti“, optimálnosti morálního jednání ve vztahu subjektu k daným podmínkám; všude jinde hraje etika jen roli přidruženého činitele, zdaleka ne hlavního, což ovšem neznamená zanedbatelného.

V uplynulé době však marxistická etika, třebaže se sama neustále proklamovala jako „jedině vědecká“ a „plně vědecká“, tento pro každou vědu neodlučitelný kritický charakter ve značné míře neměla. Nahrazovala jej oslavou, idealizací a všeobecnou obhajobou socialismu a s ním spjaté morálky, prokládanou citáty z klasiků marxismu, náhodně vybranými příklady „ze života“ a zjednodušujícím černo-bílým pohledem. Kritika byla nahrazena apogetikou. Ztráta společenské prestiže etiky, která sama o sobě by nemusila být nijak závažným jevem, stává se v této souvislosti vnějším projevem procesu a faktu daleko důležitějšího, stává se symptomem jejího odvědečení. A tak jako nemohou pracovníci v etice nést přímou a prvořadou odpovědnost za skutečný morální stav, tak ji naproti tomu nesou právě za tuto její resignaci na kritickou funkci, a tím do značné míry i na sám její vědecký charakter.

Možná, že se i nadále budou vyskytovat názory, podle nichž je toto negativní období ve vývoji marxistické etiky spjato pouze s tzv. kultem osobnosti. Hlubší rozbor nám však ukáže, v jakých formách se tato „apologetická etika“ uplatňuje ještě i dnes. Příčiny jsou jednak mimo etiku ve filosofii (nerozpracovanost marxistické axiologie) a ve zmíněných už činitelích povahy ekonomické, právní a pod., jednak v etice samé. Nebude bez užitku pozastavit se nejprve, ještě před vlastním odhalováním příčin, u několika základních typů projevu této apologetické služebnosti.

Nezřejmějším jejím projevem je takový přístup ke zkoumání morální skutečnosti, při němž je vše hodnoceno pouze z aspektu třídních protikladů „kapitalismus — socialismus“. Tento nesporně prvořadý a rozhodující protiklad je však ve většině etických prací, zvláště sovětských (autoři: Šiškin, Utkin, kolektivní práce: *Kratkij slovar po etike* atd.) chápán velmi zjednodušeně, jako obdoba protikladu „zlo—dobro“. Přes všechno slovní ujišťování o dialektické metodě zkoumání je tu buržoasní morálka brána bez ohledu na svou mnohostrannost a bez zřetele k tomu, že i ona obsahuje v sobě některé morální hodnoty, které jsou více než třídností poznamenány tím, že v sobě ztělesňují staleté zkušenosti z vývoje celého lidstva. Co je však daleko důležitější: snaha zvýraznit morální převahu socialistického zřízení je zde pojímána jako svého druhu morální povinnost zabývat se obšírně jen klady socialistické společnosti, zatím co zápory, pokud jsou vůbec brány na vědomí, dostávají namísto rozboru příčin své životnosti pouze punc něčeho „naprosto cizího socialistické skutečnosti“, odbavují se označením za „přežitky“ a vytváří se dojem, jako by šlo o jevy po kvantitativní stránce zcela zanedbatelné, což mají naznačovat obligátní formulace „vyskytují se ojedinělé případy“, „... tyto negativní jevy se střetávají s rozhodným odsouzením celé společnosti“ a pod. Není divu, že se potom v pracích tohoto druhu vůbec nic nedočteme např. o stanovisku marxistické etiky v otázce sebevražd, nenalezneme v nich nic ani o existenci prostituce, alkoholismu a mnohé jevy jsou jen slovně odsuzovány bez toho, abychom se dozvěděli příčiny jejich několik desítek let trvající existence i v socialistické společnosti (protecké, neodpovědnost, kariérismus, byrokratismus, lajdáctví v práci a její nízká kvalita), ačkoli se jedná o jevy, u nichž trend výskytu není nijak citelně klesající.

Namísto teoretických rozborů kladných, žádoucích morálních jevů objevuje se v tomto typu „apologetické etiky“ jen suma příkladů a výroků ze života významných lidí a

hrdinů práce, která má zřejmě sloužit jako pedagogicky velmi přímočaře působící podnět a vedoucí motiv pro životní jednání. Často se setkáváme s nevědeckou abstrakcí „sovětský člověk“, která má zřejmě v etických pracích funkci ztělesněného morálního ideálu, která však není ani nějakou sociologickou abstrakcí sovětských lidí a jejich morálních vztahů v současnosti, ani neodpovídá morálnímu ideálu socialistické morálky (neboť ta ve svých podstatných hodnotách není vytvářena pouze občany SSSR, ale všech socialistických zemí).

Vydávání ideálů za skutečnost nejednou ve studiích a knihách tohoto druhu vyvolává představu, že všechno, co je produktem socialismu, je už, alespoň v základě a v principech svého řešení morální. Čteme-li např. už zmíněné sovětské učebnice etiky, pak v kapitolách o manželství a rodině nenalezneme ani jedinou kritickou výhradu vůči rozvodovému řízení, jak se v SSSR až do nedávné doby uplatňovalo, ačkoli bylo ve své podstatě porušením některých socialistických morálních zásad (značně vysoké finanční poplatky za rozvod jej činily pro většinu rodin s nižšími příjmy prakticky nedosažitelným, a tím formálně udržovaly existenci rodin už zcela rozvrácených; kromě toho povinné zveřejňování jmen rozvádějcích se v novinách bylo v rozporu s naším chápáním osobní důstojnosti — v těchto souvislostech je o to nesprávnější tvrzení, že nízký počet rozvodů v SSSR ve srovnání s kapitalistickými státy je dokladem vyšší morální úrovně a stability socialistické rodiny!). Podobně skutečnost přikrašlující je i často se vyskytující tvrzení, že v socialismu může každý člověk všestranně rozvíjet své nadání, schopnosti, záliby a zájmy, zvláště mládež — porovnáme-li toto prohlášení s reálnými možnostmi, vyzní jen jako snaha přeskočit všechny potíže postupného realizování této tendence a jako přání nemluvit o tom, co je dnes a co bude i v blízké době opravdu skutečností. Podobných příkladů bychom mohli uvádět ještě mnoho.

Třebaže jsou tato zmíněná zjednodušující hlediska při hodnocení morální skutečnosti socialistické společnosti v poslední době postupně překonávána (svědectvím toho jsou např. i některé časopisecky publikované statě mladých sovětských autorů), přece jen základní příčina těchto více méně apologetických tendencí přezívá, a to i tam, kde i negativním morálním jevům je věnována dostatečná pozornost: chybí tu totiž takový rozbor morálních vztahů, který by postihl pohyb jejich vnitřní rozpornosti. Teprve tehdy, když odhalíme nejen rozpor mezi buržoasní a socialistickou morálkou, ale i rozpory v rámci socialistické morálky, které vyrůstají ze živné půdy socialismu, získáme výchozí pozice pro poznání specifické dynamiky morálních jevů v socialistické společnosti. Potom už pochopitelně nevystačíme s omíláním několika málo výroků klasiků marxismu o té či oné morální otázce a s rozměňováním některých obecných stránek morálních hodnot (třídnost, historická podmíněnost, společenská určenost a funkce). Stejnou pozornost a teoretické zkoumání si vyžadají při důsledném uplatnění dialektické metody i vlastní obsahový vývoj morálních hodnot v socialistické morálce, příčiny vzniku a řešení tzv. konfliktních situací (není náhoda, že právě jim nebyla v dosavadních marxistických pracích až do poslední doby věnována téměř žádná pozornost), generační jevou formu si присvojující konflikty morálních stránek životního slohu a vznikání nových morálních hodnot.

I řada konkrétních hospodářských a organizačních opatření, motivovaných třeba i výlučně morálními zřeteli, mívá mnohdy neočekávaný, a proto i někdy zamlčovaný nebo podceňovaný protikladný praktický dosah. Závažným nedostatkem marxistické etiky byla neschopnost včas rozeznat příznaky negativních důsledků těchto vcelku pozitivních opatření a nehledání cest k urychlenému řešení takto vzniklých teoretických i praktických problémů. Stačí tu vzpomenout, jak se ještě před několika lety, dokud situace ne-

Byla už i empiricky naprosto zřejmá, opomíjel v etických statích fakt, že právo na práci ve své konkrétní interpretaci v našem státě přináší s sebou též vytváření předpokladů k nezájmu na kvalitativně dobré práci, znemožňuje dostatečně rychlé uplatnění mladým a kvalifikovaným pracovníkům a podlamuje skutečnou (ne formálně naorganizovanou) soutěživost. Podobně etika ne dosti alarmujícím způsobem upozorňovala na morální znehodnocení humanisticky tak významného počínu, jakým bylo veliké zpřístupnění vzdělání, tím, že současně praktickým politickým a ekonomickým postojem bylo jako životní hodnota natolik diskreditováno, že dnes mladí lidé na svou otázku „proč se mám vlastně učit?“ jen těžko nalézají konkrétně zdůvodněnou odpověď.

Vnitřní rozpornost vývoje socialistické společnosti nachází svůj výraz i v morálce, a to i v nově vznikajících rozporech mezi dosavadním právním stavem a rychlejším vývojem etiky a morálky (zákonné předpisy o adopci, právo na udílení milosti v individuálních případech nepolitického charakteru, neúčinný postih notorických alkoholiků, praktická bezmocnost zákonů, majících hájit osobní čest atd.), v rozporech mezi morálkou a dílčími ekonomickými zájmy (obavy před feminizací, při stejných znalostech a schopnostech se téměř vždy dává přednost mužům a pod.), v rozporech mezi etikou a politikou (problém hranic osobní moci; otázka odpovědnosti za nesprávná rozhodnutí, schválená kolektivním orgánem; nutná míra zamlčování pravdivých informací z hlediska státní diplomacie a jednoty mezinárodního dělnického hnutí) a ještě v mnoha rozporech dalších. Apologeticky orientovaná etika tyto rozpory nechce vidět (nelze je podříditi schematicky pojatému protikladu: buržoasní — socialisticky), a proto místo hledání cest k jejich řešení nadnesenou a oslavnou řečí horlí za jednotu (metafyzicky chápanou) a za napodobování čítankově vzorných příkladů.

K faktické, třebaže nepřímé apologetice daného morálního stavu tíhne i takový způsob práce v etice, při němž je téměř výlučně zpracovávána na jedné straně historie etiky a na straně druhé problémy budoucí komunistické společnosti. Aby mi bylo správně porozuměno: nepochybují nikterak o nezbytnosti dějin etiky, ani nechci popírat význam dlouhodobých perspektivních úvah. Obojí jsou dva nutné aspekty, z nichž musíme přistupovat k současnosti, neboť jen tehdy ji plně pochopíme. Jde mi však o to, aby právě tato současnost se nám téměř úplně neztratila, aby se neodbývala jako něco druhořadého, co stojí za pozornost jen novinářské publicistice. Především řešením a rozбором současných morálních problémů si marxistická etika získá společenskou autoritu a dokáže svou potřebnost ne jako dodatečná apologie či útěcha, ale jako gnozeologicky a axiologicky funkční nástroj k přetváření skutečnosti.

Paradoxně vyznívá už sám fakt, že vycházela celá řada statí o rodině v komunistické společnosti, o budoucím odstranění rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, o všestranném rozvoji člověka za komunismu a pod., avšak jen neúměrně málo prací o problémech, které jsou v těchto oblastech *dnas* aktuální a rozhodující. Je sice potřebné a v určité míře i nutné uvažovat o etických důsledcích vstupu lidí na jiné planety nebo o tom, jak správně chápat Marxovu myšlenku, že za komunismu bude člověk volně měnit různé druhy práce, daleko důležitější však je vnést z etického hlediska jasno do zjednodušeně chápané emancipace žen (která nás už v nejednom směru zavedla do „slepé uličky“), do morální odpovědnosti rodičů a společnosti za citovou výchovu mladé generace a do příčin vzniku částečného trvání situace, v níž socialistická podnikavost, osobní iniciativa a touha poznávat svět tam, kde to či ono dělají lépe než my, přivádí jednotlivce do mnoha konfliktů a často i k tomu, že dá přednost „klidnému životu v rodině“ bez ambicí, za to však s nadějí na dožití vyššího věku bez nebezpečí infarktu.

Samozřejmě, že převaha současné problematiky v etických pracích není dána mechanicky samým tématem, ale přístupem k němu, jeho uchopením i vyvozením závěrů.

Jen málokdy budou ovšem moci tyto závěry představovat něco více než jen součást celkového hodnocení daného jevu, obvykle součást nikoli rozhodující, ba dokonce v těchto širších souvislostech mnohdy nabývající i podstatně jiného výsledného charakteru než jak by se nám jevila při „čistě“ etickém rozboru, který by byl ovšem chybný (tak je tomu např. při hodnocení loterie, sázkových institucí, prodejen výjimečného zboží za devizy, profesionalismu nebo jemu blízkém „amatérismu“ v některých sportech a pod. v socialistických zemích). Ale ani podcenění dosahu těchto etických závěrů není na místě a zejména v propagandě by bylo možné s jejich pomocí ledacos napravit (z etického hlediska je např. chybné a zjednodušené hledat vinu za nekvalitní práci, která je pod světovou úrovní, jen na pracujících příslušného podniku, pranýřovat je a působit na ně morálními apely, když hlavní příčinou tohoto stavu nejsou oni, ale určití konkrétní jednotlivci, kteří vytvořili, udržovali a ospravedlňovali celý systém ekonomicko-politických opatření, jehož nutným produktem je i tato kvalita práce — adretná kritika a hmotné důsledky by tudíž měly postihnout v první řadě a zvláště tyto skutečně odpovědné jednotlivce a z nich se skládající orgány). Společenská účinnost kriticky zaměřené a pochopené etiky není tudíž jen v logické správnosti a gnoseologické objektivnosti jejích analýz, ale neméně i v odvaze ve vyvozování přiměřených závěrů, přesahujících samu bezprostřední působnost etiky.

Jakými cestami můžeme dospět k zvědečtění etiky a tím i k zvýšení její společenské přitažlivosti a prestiže? Dosavadní rozsah zkoumané problematiky a jeho typické otázky byly přejímány tradičně z dějin etiky, z morální stránky náboženských učení a v poslední době i z problémů existencialismu. Ačkoli nám takto vymezené pole působnosti umožňuje reagovat na „věčné“ morální problémy, využívat psychologie a filosofické antropologie, přece jen vlastní morální skutečnost v jejím pohybu ponechává ve větší míře stranou. A tak se ocitáme nyní v situaci, kdy velmi mnohé, snad dokonce až příliš mnohé etické otázky řešíme jen na základě osobních poznatků a zkušeností úzkého okruhu osob, bez toho, že bychom znali skutečný morální stav společnosti, objektivně postižený a zpracovaný z určitých hledisek. Chybí nám úzká návaznost etiky na výsledky sociologických výzkumů, její spolupodílnictví na jejich přípravě, vyhodnocování a další zpracování. Bez poznání skutečně se uplatňujících morálních návyků, názorů a představ bude marxistické etice vždy hrozit buď idealizace skutečnosti (podle perspektivních politických cílů), anebo obecná spekulace, neschopná působivých, i když zprostředkovaných zásahů do dílčích společenských otázek. Bez spolupráce se sociologií budeme se i nadále jen dohadovat o probíhajících změnách v ideálech lidí a v jejich dílčích hierarchických hodnot, o šíři a nerovnoměrnosti uplatňování socialistické morálky atd. A nebude me také — a to pokládám za dosti důležité, třebaže opomíjené — schopni diferencovat morální vývoj (a jeho negativní průvodní zjev) i z hlediska sociální diferenciacie a sociologicky zkoumaných podmínek sebeuplatnění.

Pravděpodobně se potom ukáže, že v některých oblastech panuje v propagandisticky vyjadřovaném veřejném mínění značná dávka pokrytectví a nechutí otevřeně přiznat skutečný stav věci (kvalita morální výchovy dorůstající mládeže v městských rodinách s oběma plně zaměstnanými rodiči, sexuální život mládeže, znehodnocení idejí socialismu ve smyslu sociálnosti (sociální péče), jednostranný výběr životních vzorů a pod.), v jiných že je značná neujasněnost a obsahová vágnost. Nepůjde tedy jen o běžnou mezioborovou spolupráci, která bude ve vztahu etiky a sociologie naprostou samozřejmostí, ale o doplnění — stručně, i když zjednodušeně vyjádřeno — dosavadní téměř (výlučně „axiologické“ marxistické etiky („axiologické“ přesto, že zatím i tento skutečně důkladnější axiologický filosofický základ většinou chyběl, jak už o tom zde byla zmínka) etikou deskriptivní.

Další cestou k prohloubení společenské funkčnosti etiky je rozvíjení tzv. profesionálních etik, které zkoumají specifickou morální problematiku určité oblasti lidské činnosti nebo povolání. Je překvapující, že v marxistické etické literatuře nemáme žádnou obsáhlejší práci tohoto zaměření, ačkoli nemarxistických knih vychází k těmto otázkám v kapitalistických zemích značně velký počet (zejména v anglo-americké literatuře). Kromě toho je sama tato problematika u nás značně aktuální a poskytuje vděčnou příležitost k dokázání významu etiky i pro další vzdáleně odlehle vědecké obory nebo druhy lidské činnosti, kde velmi často morální rozbor a z nich plynoucí normy ještě nemohou být nahrazovány tradicí a návyky udržovanými morálními postoji, neboť jde o oblasti nebo problémy relativně značně mladé. Myslím, že tematika profesionálních etik — etiky vědecké práce, lékařské etiky, novinářské etiky, sportovní morálky atd. — nemůže být pokládána za něco vedlejšího, za jakási „úniková“ témata. Při nich je totiž tvůrčí práce v teorii morálky daleko obtížnější, zpravidla nemůže navázat na více předchozích pokusů, vyžaduje dobrou znalost specifiky daného oboru a navíc je vystavena /i/ pronikavější konfrontaci s odbornou praxí.

Neméně významným způsobem přispěje marxistická etika jak ke zvýšení své vlastní společenské prestiže, tak i (či spíše právě proto) ke zkvalitnění ideologického dialogu s nemarxistickými směry myšlení tím, že bude daleko více než dosud a zejména na mnohem vyšší odborné vědecké úrovni vést polemiku a monografickými pracemi citlivě a bez zjednodušování rozebírat problematiku etiky existencialismu, neotomismu, neopositivismu atd. Několikařádkové jednoznačně odsunující výroky na adresu nemarxistických etických směrů, jimiž bylo dosud zvykem prokládat text publikovaných prací, aby bylo učiněno zadost ideologické „ofensivnosti“, nejsou samozřejmě žádným vědeckým překonáním protivníkových názorů. To dnes není už nic nového, ale kvalitní etické práce tohoto druhu přesto téměř nejsou.

Domnívám se, že z celého tohoto stručného pohledu na blízkou minulost a v mnohém i ještě současnost marxistické etiky vyplývá nutnost jejího zvědečnění. Zvědečnění v požívané obecné metodologii, která není dosud v dostatečné míře a při rozboru všech otázek dialektická, a rovněž v tématické šíři a obsahové hloubce. Z toho pak nutně vyplyne i vědecko-kritický charakter etiky, která nebude už v některých aktuálních partiích jen čítankovým čtením s moralizátorsky vyznívajícím jednoznačnými příklady, ale hlubokým rozбором vývojových tendencí a konfliktů, provokujícím ke stálému hledání, podněcujícím ke změnám a přetváření morální a dalších stránek skutečnosti.

POHLADY NA SÚČASNÚ POLSKÚ SOCIOLOGIU

MARTIN KATRIAK

Rozvoj sociológie v Poľsku napriek jeho prerušeniu v rokoch 1950—1955 dosiahol značné úspechy. Sociologické myslenie sa v značnej miere rozvinulo na univerzitách, v početných vedeckých ústavoch a úspešne preniká aj do praxe riadiacich politickosprávnych orgánov, kde spĺňa mimoriadne významnú úlohu.

Predmetom sústredného sociologického skúmania v Poľsku stal sa každý významnejší spoločenský jav alebo problém. Vyžiadalo by si veľa miesta, keby sme sa čo aj len stručne chceli zmieniť o širokom diapazóne úspešne sa rozvíjajúcich sociologických výskumov. Predstavujú — obrazne povedané — pestrú mozaiku, v ktorej neostáva mno-